

Laurent Stern

ÉRTELMEZÉS ÉS BESZÉDZÁRLAT

Már gyermekkorban megtanultuk az interpretációs tevékenység két válfaját: a felszíni és a mély interpretációt. Az elsőt az óvodában, a másodikat az utcasarkon. Az óvoda strébere tekintélytisztelést tanult; az utcasarok kis zsványja irreverenciát. Mindkettőre szükségünk van. Mielőtt ezt kifejteném, tennék egy előzetes megjegyzést.

Az értelmezésnek vagy az interpretációnak – a két szót itt azonos értelemben használom – sokféle tárgya lehet, de a tevékenység maga ugyanaz: ugyanazt csinálja a hivatásos vagy a műkedvelő lélekbúvár, az irodalmár vagy mondjuk a fizikus, amikor interpretál. A hangsúlyok persze lehetnek mások – a szépirodalomban például sokat számít, a fizikában viszont elhanyagolható a stílus; irodalmi szövegek esetében hivatkozni szoktunk a szerzőre, a természettudományban viszont a szerző személyének nincs jelentősége; másra irányul az alanyi költészet, mint a tényfeltáró irodalom értelmezőjének érdeklődése –, de ez nem változtat azon, hogy mindnyájan ugyanazt csináljuk, amikor interpretálunk.

1. A felszíni interpretáció

„Megértettél?” – kérdezi a felnőtt az óvodástól, aki így válaszol: „meg”. A kisgyermek persze nem tudna számot adni róla, mit ért azon, hogy megértette a felnőttet. Ezzel valószínűleg a legtöbben így vagyunk, kivéve talán azokat, akik ezzel a kérdéssel – hivatásos pszichológusként vagy filozófusként – hosszú éveken át foglalkoztak. A filozófiai szakirodalomban található válaszok túlnyomó többsége azonban még a szakmabeliek számára sem igazán meggyőző. A szakmán kívüliek körében pedig a megértés filozófiai magyarázata azért nem arat sikert, mert a magyarázat bonyolultabbnak látszik, mint amit magyaráznia kellene. Ebben van is valami. Ne bújunk tehát a szakki-fejzések mögé, hanem próbáljuk meg most – felnőtt fejjel – úgy megfogalmazni a beszámolót, hogy abból azt is megértsük, mi történt akkor, amikor gyermekkorunkban úgy hittük, értjük, amit a felnőtt mond.

Arra már nagyon korán rájöttünk, hogy azok a hang- és rövid szünet-sorozatok, melyeket a felnőttek szájából hallunk, és amelyeket eleinte csak utánózni igyekeztünk, a külvilág eseményeire utalnak. Amit a felnőtt mond, az arról szól, ami történik; s ugyanakkor, ami történik, fényt vet arra, amit a felnőtt mond. Minduntalan kis körben forogtunk, de az állandó ismétlés megtanított minket a szavak és a dolgok, az állítások és a tények összefüggésére. A beszéd a tényekre utal, a tények viszont a beszédet értelmezik. Amíg tényekről tudunk beszélni, addig nincs szükségünk az igazság fogalmára. Nagyon hamar szükségünk lett viszont a hamisság fogalmára, ám ezzel csak hosszabb edzés nyomán ismerkedtünk meg. Mások szerepét – mondjuk papást-mamást vagy doktorost – játszottunk, miközben pontosan tudtuk, hogy nem vagyunk szülők, nem vagyunk orvosok, röviden: nem vagyunk azok, akiknek szerepét éppen eljátsszuk. Noha a játék és a valóság közötti határ vonal az óvodában nem olyan éles, mint később, és az óvadás néha tévedés áldozata, egészében véve mégis tudja, mikor játszik és mikor nem. „Játsszunk doktor bácsist és betegest!” vagy „csináljunk úgy,

mintha...” mondja a gyermek – s ezzel egyúttal meg is tanul különbséget tenni igaz és nem igaz között. Az óvoda megtanít bennünket arra, amit Vico az igaz és a tény, a *verum* és a *factum* konvertibilitásának nevezett. Az igazság fogalmára csak akkor lett szükségünk, amikor a hamisság fogalmával már alaposan megismerkedtünk. A hamisság fogalmával viszont csak fokónként ismerkedtünk meg.

Amikor valaki másnak – egy felnőttnek vagy egy másik gyereknek – a szerepét játszottuk, a játék közös megegyezésen alapult, senkit nem akartunk félrevezetni. Ez volt az első fok. A következő fokot akkor értük el, amikor megtanultuk, hogy a felnőtt vagy a másik gyermek néha a közös játékon kívül is mond olyasmit, amiről tudja, hogy nem úgy van. Hazudik. Noha ő is szerepet játszik, de nem játékból, hanem azért, hogy félrevezessen. De az is lehet – ez a harmadik fokozat –, hogy a felnőtt vagy a másik gyermek nem hazudik, és nem akar félrevezetni, hanem téved: amit mond, arról azt hiszi, hogy úgy van, ahogy mondja. Nem hazudik, hanem téved: hamis meggyőződése van. Az óvodában tehát megtanuljuk a hamisság fokozatait, és így jutunk el ahhoz, amit Davidson úgy fogalmazott meg, hogy a meggyőződés fogalmát – azt, hogy egy állítást igaznak tartunk – a hamis meggyőződés fogalmából vezettük le. A hamis meggyőződés fogalmára azért van szükségünk, hogy másnak olyan meggyőződést tulajdonítsunk, amely nem felel meg a valóságnak.

Amikor az óvodás megtanulta a „csináljunk úgy, mintha...”, a „hazudsz” és a „tévedsz” használatát, akkor megértette a hamisság fogalmát, sőt még arra is rájött, hogy ilyen szavakat csak kivételes esetekben használunk: olyankor, amikor nem tényekről van szó. Ugyanakkor tekintélytiszteletre is tanították: nem illik másnak azt mondani, hogy hazudik, ameddig szavait és tetteit szerepjátszásnak vagy tévedésnek is be lehet tudni. Sőt még akkor is jobb óvatosnak lenni, ha nem lehet tévedésről szó. A felnőttek és az idősebb gyerekek nagyon érzékenyek, és könnyen tettegességhez folyamodnak, ha hazugsággal vádolják őket. („Engem akarsz te meghazudtolni?!” – kérdezte a felháborodott nevelőnő. Ez a négy szó több megértésről tanúskodik, és több megértésre tanította zsenge korú növendékét, mint amennyit az interpretáció vaskos szakkönyveiből valaha is megtudhat.)

Ha az óvodás megtanulta a hamisság és a meggyőződés fogalmát, és megértette a tekintélytisztelet előnyeit, magasabb osztályba léphet: az óvoda tananyagát sikeresen elvégezte. Ezen a szinten két lehetőséget kell megkülönböztetnünk, ha meg akarjuk fogalmazni, mit jelent az, hogy az óvodás a felnőttet megértette. Vagy azt jelenti, hogy (i) ha a jelenlegi körülmények között a felnőtt helyében lenne, ugyanazt mondaná, amit a felnőtt mondott (ekkor a tények segítségével értelmezi a felnőtt beszédét, és ugyanakkor a felnőtt beszéde fényében érti a tényeket), vagy azt jelenti, hogy (ii) ha a jelenlegi körülmények között a felnőtt helyében lenne, nem ugyanazt mondaná, amit a felnőtt mondott (ekkor is a tények segítségével értelmezi a felnőtt beszédét, de nem a felnőtt beszéde fényében érti a tényeket, hanem a tények fényében hamisnak találja a felnőtt beszédét). A második esetben azt gondolja, hogy a felnőtt vagy hazudik, vagy téved. Az éles szemű olvasó persze észrevette, hogy a harmadik lehetőséget most nem említettem. Ez nem véletlen. Ha ugyanis az óvodás szerepjátszásnak tudja be a felnőtt beszédét – ha tehát azt gondolja, hogy a felnőtt csak úgy csinál, mintha a tényekről beszélne –, akkor nincs akadálya a felnőtt és az óvodás közötti egyetértésnek, ezt pedig ugyanúgy értelmezhetjük, mint az első lehetőséget: ha az óvodás a felnőtt helyében lenne, akkor ugyanazt mondaná, amit a felnőtt mondott.

Ám az óvoda tananyagának sikeres elsajátítása csak a kezdet: aki el akar igazodni

egy olyan világban, amelyben nem csak a tényektől függ, amit az emberek beszélnek, annak még be kell iratkoznia továbbképzésre. A továbbképzés színhelye az utcasarok, a játszótér vagy a vásárcsarnok. Itt tanulja meg az óvodás a mély interpretáció alapszabályait.

2. A mély interpretáció

A kisgyermek kérdez, a felnőtt – vagy egy másik gyerek – válaszol neki. A válasz azonban néha összeegyeztethetetlen a gyermek által ismert tényekkel. Vajon ilyenkor szerepet játszik a másik? Vagy téved? Esetleg hazudik? Olykor még ezek a feltevések sem segítenek. Mit kezdjen például a gyermek egy olyan válasszal, amely feltűnően összeegyeztethetetlen azzal, amit korábban – esetleg éppen a kérdésre most válaszoló személytől – a világról megtudott. A tények nem segítenek, hiszen a gyermek a felnőtt válasza fényében érti a tényeket. A gyermek interpretációs problémája akkor találna megoldást, ha tudná, melyik állítás tartalmát fogadhatja el ténynek. Az interpretációs probléma akkor is megoldódna, ha legalább azt mondhatná, hogy a két eset közül az egyikben a felnőtt vagy szerepet játszik, vagy téved, vagy hazudik. Részletezzük a gyermek problémáját: ha a felnőtt mindkét esetben komolyan és őszintén beszél, ha komolyságát és őszinteségét nem lehet szerepjátszásnak betudni, akkor biztos, hogy nem hazudik. Talán az egyik esetben téved? Lehetetlen! Hiszen legalább olyan jól ismeri a tényeket, mint a gyermek. Sőt: a gyermek ezeket a tényeket éppen a felnőttől tanulta meg. Hogyan lehetséges tehát, hogy mégis összeegyeztethetetlen meggyőződésekhez jutottak? Erre a kérdésre a gyermek nem tud válaszolni. Gondolatvilágából és szótárából még hiányzik az, ami itt segítene. Némán tanúskodik az ilyen élményekről, ameddig felnőttkorában a szó végre rendelkezésére áll: *öncsalás*. A másik néha öncsalás áldozata.

A gyermek némaságának súlyos következményei vannak. Gondoljuk csak meg: még azzal sem megyünk sokra, ha a szó a rendelkezésünkre áll. A felnőtteknek rendelkezésükre áll ugyan egy szó, de ez mit sem változtat azon, hogy az öncsalás fogalmáról nagyon zavaros elképzeléseik vannak. Persze könnyű másra azt mondani, hogy öncsalás áldozata, és könnyű a saját múltamra visszatekintve azt mondani, hogy öncsalás áldozata voltam. Ezzel csak azt bizonyítom, hogy megváltoztam, és más vagyok, mint aki egyszer voltam. De vajon van értelme azt kérdezni, hogy én magam a jelen pillanatban öncsalás áldozata vagyok-e? Értelmetlen lenne erre a kérdésre igennel válaszolni, hiszen az igenlő válasz önmagát cáfolná meg. Ebből azonban még nem következtethetünk az igenlő válasz tagadásának igazságára. Nem mondhatom, hogy most öncsalás áldozata vagyok, de ebből még nem következik, hogy most nem vagyok öncsalás áldozata.

Tudjuk vajon, miről beszélünk, amikor az öncsalás fogalmát használjuk? Amióta Hegel az ész cselének fogalmával lehetővé tette a mély interpretációt, a filozófia – legalábbis annak egyik ága, melyet manapság kontinentális európai filozófiának neveznek – és a humán tudományok nagy része valójában mély interpretációval foglalkozik. A mély interpretáció mesterei – Marx, Freud, Nietzsche és epigonjaik – gyarapították a szókincsünket. Az új szavakkal megtanítottak bennünket arra, hogyan lehet az öncsalásról beszélni. A gyermekkori némaságot a leggátlástalanabb bőbeszédűség váltotta fel. De miután csak másról mondhatjuk, hogy öncsalás áldozata, tudjuk-e egyáltalán, miről beszélünk? Ezt az olvasónak magának kell eldöntenie. Egy biztos: jó társaságban fogja magát találni akkor is, ha igennel és akkor is, ha nemmel válaszol a kérdésre.

Aki úgy dönt, hogy az öncsalás fogalma üres, mert nem tudjuk, miről beszélünk, amikor az öncsalás fogalmát használjuk, annak rendelkezésére áll egy nagyon egyszerű kiút: öncsalás helyett beszélhet tévedésről, az öncsalás áldozatát tekintheti tévedés áldozatának. E szemszögből nézve az öncsalás mesterkélt problémának látszik. Aki azonban megkülönbözteti az öncsalást és a tévedést, az elsősorban az öncsalás elkerülhetőségére irányítja a figyelmünket. Ameddig a másik tévedése csak a tények hiányos ismeretére vagy az ismeretek hiányos értelmezésére vezethető vissza, addig feltelezhető, hogy egyetértene velünk, ha ismerné a tényeket, és birtokában lenne a tények helyes értelmezésének. Az öncsalás áldozata azonban jól tájékozott: ismeri a tényeket, és tudomása van arról is, hogyan kell helyesen értelmezni őket. Éppen azért hibáztatjuk, mert tájékozottsága hatástalan, amikor véleményét kialakítja: téves véleményének nincs kielégítő indoka. Nem hibáztathatjuk kőkori őseinket téves kozmológiai és teológiai meggyőződéseikért; kortársainkat azonban hibáztatjuk, ha a kőkori kozmológiából és teológiából merítik meggyőződéseiket.

3. Az önértelmezés és az interpretáció

Az önértelmezés – olyan különleges esetektől eltekintve, amelyre például az öncsalás fogalma felhívta a figyelmünket – döntő szerepet játszik a szavak és a tettek interpretációjában. Úgy értjük vagy értelmezzük a másik szavait és tetteit, mint ahogy ő önmagát értelmezi. Sőt a másik önértelmezését általában minden különös indoklás nélkül elfogadjuk. Ha úgy adódik, az általunk helyeselt értelmezéseket továbbadjuk másoknak, akik – ha az értelmezés az ő helyeslésükkel is találkozik – megint csak továbbadják másoknak. Indokolásra csak akkor van szükség, ha az értelmezéssel kapcsolatban kételyek merülnek fel, és ezeket el akarjuk oszlatni, vagy éppen hogy nem akarjuk eloszlanni őket, hanem a mellett akarunk érvelni, hogy az értelmezést el kell vetni. A legkedvezőbb az az eset, amikor valaki maga lehet szövegének értelmezője, mármint ha a szövege értelmezésre szorul. Aki az értelmezését elfogadhatónak tartja, az továbbadja másnak, aki – ha ő is elfogadhatónak tartja – megint csak továbbadja. Ebben az esetben a beszélőt önértelmezése tükrében értjük, és ez az, ami tovaterjed a kommunikációs lánc első szakaszában. Ebben a szakaszban a beszélő önértelmezése öröklődik, amikor más értelmezi a szövegét. Ezt tulajdonképpen nagyon természetesnek találjuk, hiszen nem az szorul magyarázatra, ha a beszélő tudja, mit akart mondani, hanem inkább az, ha nem tudja.

Az önértelmezés öröklődésének és ezzel az értelmezés első szakaszának azonban vége van, ha elfogadjuk ugyan az értelmezést, de nem tekintjük az elképzelhető legjobb értelmezésnek. Az öröklődött önértelmezésben ritkán kételkedünk, ám ha mégis, akkor tisztában kell lennünk a kétely alapjával. A kétely alapja általában az, amit a beszélő önértelmezésétől függetlenül tudunk vagy legalábbis tudni vélünk. Az interpretációban az az adu, amit tudni vélünk.

Ajánlatos azonban az óvatosság, ha az, amit tudni vélünk, összeegyeztethetetlen az öröklődött önértelmezéssel, ilyenkor ugyanis könnyen tévedhetünk. Ezért mielőtt értelmezési problémánk megoldásához igénybe vennénk a mély interpretációs elméleteket, fel kell hívnunk a figyelmet két tévedési lehetőségre. Lehet, hogy (i) a mi valóságáról alkotott elképzeléseink a tévesek: nem tudjuk, amit tudni vélünk, és a másik önértelmezése valójában összeegyeztethető a tényekkel. Az is lehet továbbá, hogy (ii) a másik önértelmezéséről alkotott elképzeléseink tévesek, például szó szerint értjük, ami a másik önértelmezésében ironia vagy csak szókép, komolyan vesszük, amit a má-

sik tréfából mondott, vagy megtörtént esemény leírásának gondoljuk, amit ő szóra-koztató elbeszélésnek szánt. Csak a tévedési lehetőségek gondos kigyomlálása után számíthatunk a mély interpretációs elméletek segítségére.

A felszíni interpretáció abból indul ki, hogy mindenki, aki a körülményeket ismeri és értelmes, egyetért a beszélő vagy cselekvő szavainak, illetve tetteinek értelmezésében. Ezen alapul a felszíni interpretáció igénye az általános érvényűsögre. Az értelmező és a beszélő közti egyetértés megfogalmazható kijelentő vagy feltételes módban. Kijelentő módban akkor lehet megfogalmazni, ha az értelmezéssel kapcsolatban nem merülnek fel lényeges különbségek az értelmező és a beszélő között: nagyjában összemérhető a szókincsük, lexikális tudásuk, képzettségük és élettapasztalatuk. Feltételes módra viszont akkor van szükség, ha az értelmező és a beszélő eltérő értelmezési képességgel rendelkezik. Ilyenkor ugyanis át kell hidalni a hiányosságokat ahhoz, hogy létrejöjjön az egyetértés – azaz abból kell kiindulni, ami a beszélő önértelmezése lenne, ha ugyanolyan értelmezési képességgel rendelkezne, mint az értelmezője. Ameddig az értelmező és a beszélő értelmezési képességét összemérhetőnek tartjuk, addig elvárjuk az értelmezőtől, hogy igyekezzen a beszélő szövegét annak önértelmezése fényében megérteni. Előfordulhat azonban, hogy az értelmező szerint a beszélő nem eléggé érti a saját szövegét. Ebben az esetben az értelmező úgy igyekszik a másikat megérteni, amint az önmagát megértené, ha az értelmező helyében lenne. Tegyük fel például, hogy a kisgyermek fájdalomról panaszkodik, s közben testének olyan pontjára mutat, ahol nem érezhető fájdalom. Nevelője próbálja a panaszt megérteni, s ezért – tapasztalata és tudása alapján – alternatív értelmezéseket ajánl a gyermeknek. Ha már az összes rendelkezésére álló lehetőséget kimerítette, de még mindig nem sikerült egyetértésre jutnia, akkor a vita voltaképpen nem ér véget, hanem vagy az történik, hogy az egyik fél kimerül, és feladja, vagy a nevelő lezárja a további beszélgetést, valami ilyesmit mondva: „Ha felnőtt leszel, akkor ezt úgy fogod érteni, ahogy én!” Már a gyerekszobában is tudtuk, hogy ez nem mindig van így. Arra gyanakodtunk, hogy a nevelő szövege mögött egy másik szöveg rejtőzik. Amit mondott, azt önértelmezésében így értette: „Akkor leszel majd felnőtt, ha ezt úgy fogod érteni, ahogy én!” Ideiglenesen mindkét szöveg lezárja a beszédet, bár a vita nem ért véget. Az ilyen helyzetet a továbbiakban beszédzárlatnak nevezem.

4. A beszédzárlat két verziója

A felszíni interpretáció normatív követelménye az, hogy a másikat úgy értelmezzük, ahogy ő önmagát értelmezi. A felnőtt és a gyermek – amennyire lehetett – igyekezett eleget tenni ennek a követelménynek. Miután a felnőtt nem tudott kijelentő módban a követelménynek megfelelni, kénytelen volt a tényekkel összeegyeztethető alternatív értelmezésekkel előállni. A gyermek azonban elvetette ezeket, ezért a felnőtt a beszélgetést ideiglenesen lezárta.

A gyermek is úgy akarja a felnőttet megérteni, ahogy az önmagát érti: ő is csak akkor tud megfelelni a felszíni interpretáció normatív követelményének, ha legalább meggondolja, hogyan értette a nevelő a saját szavait. Élettapasztalata és logikai felkészültsége egyelőre hézagos, ezért valószínűtlen, hogy élesen meg tudja különböztetni a beszédzárlat két verzióját. Ez azonban nem menti fel a felnőttet, hiszen ő régóta pontosan tudja a két verzió közti különbséget.

Szülők, nevelők, tanárok, mesterek, hivatásos vagy műkedvelő lélekbúvárok és politikusok egyaránt használják a beszédzárlat első verzióját: „Ha felnőtt leszel, akkor

ezt úgy fogod érteni, ahogy én!”, vagy „Ha tanulmányait sikeresen elvégzi, akkor ezt úgy fogja érteni, ahogy én!”, vagy „Ha megszabadulna neurózisától, akkor a történeteket úgy értené, ahogy én!”, vagy „Ha a munkásoknak osztálytudatuk lenne, akkor a helyzetet úgy értenék, ahogy én!” Későbbi beleegyezés esetén azok, akiknek ilyesmit mondtak, indokoltan tartják az értelmezésbe vetett bizalmukat. A későbbi beleegyezés hiányában viszont az derül ki a számukra, hogy a bizalom alaptalan volt, és ilyenkor azzal vádolják az értelmezőt, hogy visszaélt a bizalmukkal. A vádat arra alapozzák, hogy amit az értelmező mondott, az elrejtette azt, amit gondolt. Az értelmező a következőket gondolta: „Akkor leszel felnőtt, ha ezt úgy fogod érteni, ahogy én!”, vagy „Akkor fogja tanulmányait sikeresen elvégezni, ha ezt úgy fogja érteni, ahogy én!”, vagy „Akkor fog a neurózisától megszabadulni, ha úgy fogja érteni a történeteket, ahogy én!”, vagy „Akkor lesz a munkásoknak osztálytudatuk, ha majd úgy fogják megérteni a helyzetet, ahogy én!” A szülők, nevelők, hivatásos vagy szabadúszó tekintélyek tehát a gyermeknek a beszédzárlat első verzióját mondták, de közben a második verziót gondolták: a saját szavaikat úgy értették, mintha a másodikat mondták volna. Mi a különbség a kettő között?

A beszédzárlat mindkét verziója csendet teremt, ám a vitát nem tudja lezárni. A vita lezárásához érvelésre van szükség. Az érvelés zárótétele a másik szavainak vagy tetteinek értelmezése; legfontosabb kiindulási tétele pedig a felszíni interpretáció alapvető feltétele, nevezetesen, hogy mindenki, aki a körülményeket ismeri és értelmes, az egyetért (vagy: egyetértene) a beszélő vagy cselekvő szavainak vagy tetteinek az értelmezésében. A „mindenki, aki a körülményeket ismeri és értelmes” egyaránt vonatkozik a beszélőre és értelmezőre, valamint mindkettő valamennyi további értelmezőjére. Az egyetértést megfogalmazhatjuk kijelentő vagy feltételes módban. A beszédzárlat első verziója, „Ha felnőtt leszel, ezt úgy fogod érteni, ahogy én!”, a nevelő bizalmáról tanúskodik: (i) mindenki, aki a körülményeket ismeri és értelmes, úgy értelmezi ezeket a szavakat vagy tetteket, ahogy ő; továbbá (ii) belátható időn belül a gyermek is elfogalja majd a helyét a körülményeket ismerő és értelmes emberek körében.

A felszíni interpretáció alapvető feltétele talán túl szigorúnak látszik. Általános érvényességét elveszti azonban, ha gyengíteni próbáljuk. A feltétel fogalomkörét korlátozhatjuk, ha a „mindenki” szót töröljük, és másképpen fogalmazunk: „A körülményeket ismerő és értelmes emberek egyetértenek (vagy egyetértenének) a beszélő vagy cselekvő szavainak vagy tetteinek az értelmezésében.” Ez vagy ugyanazt jelenti, mint az általános érvényű feltétel, vagy pedig a következő mondja: „Csak a körülményeket ismerő és értelmes emberek értenek egyet a beszélő vagy cselekvő szavainak vagy tetteinek értelmezésében.” Ennek a megfogalmazásnak kétségtelen előnye, hogy fölösleges feltételes módban is megfogalmazni; hátránya azonban, hogy logikai szempontból ekvivalens a következő mondattal: „Aki a beszélő vagy cselekvő szavainak vagy tetteinek az értelmezésében egyetért, az ismeri a körülményeket és értelmes.” E megfogalmazás alapján pedig jogossá válik minden dogmatikus értelmezés. A dogmatizmusra hajlamos értelmező mindig érvelhet azzal, hogy aki nem ért vele egyet, az vagy nem ismeri a körülményeket, vagy nem számít az értelmes emberek körébe. Az általános érvényű követelmény korlátozása összeegyeztethető minden vallási vagy politikai szekta interpretációs gyakorlatával.

Felmerül azonban egy ellenérv. A dogmatizmusra hajlamos értelmező kijátszhatja mind az általános érvényű, mind a korlátozott érvényű feltételt. Állíthatja, hogy a „mindenki, aki a körülményeket ismeri és értelmes ember” csak azokra utal, akik

egyetérteneke vele – a többiek vagy nem ismerik a körülményeket, vagy nem értelmesek. Ha így érvel, akkor valóban eltünteti a különbséget az általános és korlátozott érvényű feltétel között. Próbáljuk végiggondolni azonban, hogy melyik beszédzárlati verzió következik abból, ha az általános, és melyik abból, ha a korlátozott kiindulási feltételt fogadjuk el. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért felsorolom a feltételeket (A, B) és a beszédzárlati verziókat (a, b):

(A) „Mindenkinek, aki a körülményeket ismeri és értelmes, egyetért (vagy egyetértene) a beszélő vagy cselekvő szavainak vagy tetteinek az értelmezésében.”

(B) „Csak a körülményeket ismerő és értelmes emberek értenek egyet a beszélő vagy cselekvő szavainak vagy tetteinek értelmezésében.” Vagy másképpen: „Aki a beszélő vagy cselekvő szavainak vagy tetteinek értelmezésében egyetért, az ismeri a körülményeket és értelmes.”

(a) „Ha felnőtt leszel, akkor ezt úgy fogod érteni, ahogy én!”

(b) „Akkor leszel felnőtt, ha ezt úgy fogod érteni, ahogy én!”

Az általános érvényű feltételből (A) levezethető az első beszédzárlati verzió (a), de nem vezethető le a második (b); a korlátozott érvényű feltételből (B) viszont levezethető a második beszédzárlati verzió (b), de nem vezethető le az első (a).

Az általános érvényű feltételt (A) és az első beszédzárlati verziót (a) nem tartom dogmatikusnak, a másik kettőt viszont igen. Nem számítok rá, hogy minden olvasó egyet fog érteni velem. Érdemes azonban megemlíteni, hogy aki a véleményemmel egyetért, az a korlátozott érvényű feltételt (B) és a második beszédzárlati verziót (b) fogja visszásnak tartani. Aki viszont a korlátozott érvényű feltételt (B) és a második beszédzárlati verziót (b) találja kevésbé dogmatikusnak, az az általános érvényű feltételt (A) és az első beszédzárlati verziót (a) fogja visszásnak tartani. Az olvasó jó társaságban van, akármelyiket választja is.

A két beszédzárlati verzió megkülönböztetését azonban meg lehet támadni két tanulságos példa segítségével is. (Az elsőt Radnóti Sándornak, a másodikat John Bolernek köszönhetem.) (i) Ha az utcai forgalomban a gyermeket elővigyázatosságra akarjuk szoktatni, akkor az „Akkor leszel felnőtt, ha (ezt úgy fogod érteni, ahogy én, és) körülnézel, mielőtt az utca másik oldalára szaladsz!” talán dogmatikusnak minősíthető, de hatásosabb, és inkább szolgálja a gyermek érdekét, mint a „Ha majd felnőtt leszel, akkor (ezt úgy fogod érteni, ahogy én, és) körül fogsz nézni, mielőtt az utca másik oldalára szaladsz!”. (ii) Ha két pszichoanalitikus beszélget az egyik pácienséről, akkor a két beszédzárlati verzió ugyanazt állítja. Ilyen körülmények között a „Ha a páciens megszabadulna a neurózisától, akkor a történeteket úgy értené, ahogy én!” ugyanazt mondja, mint az „Akkor fog a páciens megszabadulni a neurózisától, ha úgy fogja érteni a történeteket, ahogy én!”.

Mindkét ellenpélda arra utal, hogy a megkülönböztetés csak a mély interpretáció keretein belül végez kritikai munkát. A második ellenpélda arra is felhívja a figyelmünket, hogy nem mindig használjuk ezeket a mondatokat beszédzárlati céllal. A beszélgetés során a két pszichoanalitikus megegyezhet benne, hogy a két verzió ugyanazt mondja, és abban is, hogy mást mondanak. Ha az utóbbiban egyeznek meg, akkor még azt is megvitathatják, hogy miért használta a vitapartner az egyiket és nem a másikat. Am mivel mindketten egy harmadik személyről beszélgetnek, csak megemlítik, de nem használják ezeket a mondatokat.

Az első ellenpélda részletesebb választ követel. Kétségtelen, hogy a hatásosabb figyelmeztetéssel – „Akkor leszel felnőtt, ha (ezt úgy fogod érteni, ahogy én, és) körül-

nézel, mielőtt az utca másik oldalára szaladsz!” – a gyermek érdekeit szolgáljuk, és számíthatunk későbbi egyetértésére. Sőt nagyon valószínű, hogy azonnali egyetértést is várhatunk tőle, s ebben az esetben a gyermek kijelentő módban eleget tesz az értelmezés normatív követelményének. Változtassuk azonban meg a példát. Tegyük fel, hogy a szülő, nevelő vagy gyóntató nem közlekedési balesettől, hanem a vallása által kilátásba helyezett végső megtorlástól, a kárhozattól akarja a gyermeket megóvni, vagy pedig azt akarja lehetővé tenni, hogy a gyermek a vallás ígérete szerinti végső üdvösségben részesüljön. Az értelmezés normatív követelménye kijelentő módban arra kötelez, hogy ezt a felnőttet is úgy próbáljuk megérteni, mint ahogy ő saját magát érti. Tegyük fel, hogy a felnőtt őszinte és minden öncsalástól mentes: önértelmezésben ugyanolyan kötelességének tartja, hogy megóvja a gyermeket a végső megtorlástól, mint azt, hogy megóvja egy közlekedési balesettől. Ebben az esetben a felnőtt a gyermek neveltetését – végső fokon: önmagát – hibáztatná, ha a gyermek bűnt követne el, vagy súlyos baleset áldozatává válna. Ráadásul a felnőtt éppen úgy számít a gyermek későbbi egyetértésére, amikor a bűntől akarja megóvni, mint amikor balesettől óvja. „Akkor leszel felnőtt, ha körül nézel, mielőtt az utca másik oldalára szaladsz!” – mondta a gyermeknek. Figyelmeztetése hatásos volt. Most egy sokkal nagyobb, végtelenül nagyobb veszélytől akarja gyermekét megóvni. Miért ne találna az intelmet célszerűbbnek, mint az érvekkel védhető kijelentést? Az „Akkor leszel felnőtt, ha (ezt úgy fogod érteni, ahogy én, és) tartózkodni fogsz a bűntől!” hatásosabb, mint a „Ha majd felnőtt leszel, akkor (ezt úgy fogod érteni, ahogy én, és) tartózkodni fogsz a bűntől!”.

Miért hatásosabb, miért célszerűbb ilyen esetben az intelem, mint az érvekkel védhető kijelentés? Jó érvek állnak a felnőtt rendelkezésére – és elvárhatja minden józan eszű ember egyetértését –, amikor a gyermeket közlekedési balesettől akarja megóvni. A gyermek azonban kevésbé fogékony az érvelésre, mint az intelemre. Amikor a gyermeket a végső megtorlástól akarja megóvni, akkor érvek hiányában a felnőtt csak a meggyőződéseire utalhat. Sőt: ha lennének érvei, nem használhatná őket. Minden racionális ember kötelességének tartaná, hogy a gyermeket megóvja a közlekedési balesettől; azt azonban nem minden racionális ember tartaná kötelességének, hogy a gyermeket éppen attól a végső megtorlástól óvja meg, amely a kérdéses felnőtt meggyőződéseinek és elképzeléseinek megfelel. Ha lennének érvei, akkor ezek csak azoknál lennének hatásosak, akik egyetértenek meggyőződéseivel és elképzeléseivel. Mi értelme lenne azonban azoknak érvelni, akik úgyis egyetértenek vele? Azoknak viszont hiába érvelne, akik nem értenek egyet vele, hiszen még abban sem lehet biztos, hogy jól megértik, amit mond.

Akik kételkednek a végső megtorlásban vagy üdvösségben – tehát akik nem értenek egyet vele –, azok nem tudják az önértelmezést minden további nélkül elfogadni, mivel önértelmezése összeegyeztethetetlen azzal, amit tudni vélnek. Értelmezésük nem a valóságra, hanem csak egy meggyőződésre támaszkodik. Pontosabban: véleményük szerint csak egy hamis meggyőződésre támaszkodik. Persze amikor másnak igaz meggyőződéseket tulajdonítunk, akkor intuíciónk nagyon is jól működik: ő azt gondolja vagy mondja, amit mi hasonló körülmények között gondolnánk vagy mondanánk. Amikor másnak hamis meggyőződéseket tulajdonítunk, intuíciónk csődöt mond. Sikeresen használjuk ugyan a hamis meggyőződés fogalmát, de amikor másnak hamis meggyőződést tulajdonítunk, akkor gyakran megkérdőzzük: miért fogadta el ezt a hamis meggyőződést? Erre a kérdésre már nem találhatunk választ a felszíni értelmezés segítségével, hiszen a felszíni értelmezésben csak a beszélő önértelmezése öröklő-

dik. Amikor pedig a mély értelmezés segítségével válaszolunk erre a kérdésre, akkor feltételezzük, hogy a másik személyt jobban értjük, mint ő saját magát. Abban az esetben tehát, amikor másnak hamis meggyőződést tulajdonítunk, csak azok állíthatják, hogy úgy értik a másikat, mint ő saját magát, akik a meggyőződést nem tartják hamisnak, hanem egyetértenek vele.

Amikor a gyermeket közlekedési balesettől akarjuk megóvni, akkor nemcsak a gyermek azonnali vagy későbbi, hanem minden (a közlekedési baleset fogalmát ismerő) ember egyetértésére számíthatunk. Érvekkel védhető mindkét figyelmeztetés. Ezt azonban nem tekinthetjük olyan ellenpéldának, amely cáfolja az érvekkel védhető és a dogmatikus kijelentések között tett megkülönböztetést. A példa inkább arra utal, hogy a megkülönböztetés csak akkor végez kritikai munkát, ha a nézeteltérést lehetségesnek tartjuk. A nézeteltérés azonban nemcsak lehetséges, hanem természetes is, amikor végső megtorlásról vagy üdvösségről van szó.

5. A nézeteltérés és a mély interpretáció

Ritka kivétel, hogy a kisgyermeknek szakmabeli fizikus vagy hivatásos teológus fejtetői a kozmológia vagy a vallás rejtélyeit. A felnőtt ismeretei többnyire hézagosak, a gyermekéi pedig túl szűkösek ahhoz, hogy segítsék a mondottak megértését. „Miért?“, kérdezi minduntalan a gyermek, mire a felnőtt zavaros meggyőződésekre, hagyományos hitre, öröklődött szokásokra vagy bevett vallási gyakorlatra utalva válaszol. A válaszok bizonytalanságot keltenek. A felnőtt hangneme, bőbeszédűsége vagy zavartottsága megakadályozza a válaszok azonnali megértését. Ha a gyermek megértene a felnőttet, akkor esetleg benne is gyökeret vernének a felnőtt meggyőződései. Megértés hiányában azonban a gyermek csak megkérdőjelezni tudja, amit a felnőtt mond. A felnőtt viszont csak a beszédzárlat valamelyik verziójával tudja lezárni a vitát.

A beszélgetés időnként újra megindul. Nem ritka, hogy a tekintélytisztelet segít, és a felnőtt zavaros meggyőződései mégiscsak gyökeret vernek a gyermekben. Előfordulhat azonban, hogy a gyermek megmakacsolja magát – különösen, ha az utcasarkon már megtanulta az irreverenciát. Szerinte a felnőtt nem tudja megalapozni azt, amit meggyőződésnek nevez. A felnőtt komolysága és őszintesége kizárja annak lehetőségét, hogy véleménynyilvánítását a gyermek szerepjátszásnak vagy hazugságnak minősíthesse. Akkor talán téved? Ezt a gyermek csak akkor gondolhatná, ha arra gyanakodhatna, hogy a felnőttnek hiányosak az ismeretei. A zavart azonban éppen az okozza, hogy a felnőtt válaszai (i) részletes ismeretekről tanúskodnak, ám (ii) ezeket az ismereteket bizonytalanságot gerjesztő formában adja elő a gyermeknek.

A legtömörebben Shakespeare fogalmazta meg a problémát: „*The lady does protest too much, methinks*” (HAMLET, III. ii. 242. sor; „*A hölgy mintha nagyon is fogadkoznék*”) – aki túl sokat fogadkozik vagy tiltakozik, annál fölmerül a gyanú, hogy szövegének ellenkező értelmet kell tulajdonítanunk. Amit Shakespeare tiltakozásnak, Freud pedig ellenállásnak nevezett, az bizonyítja az ilyen értelmezés helyességét. Az értelmezés helyességének bizonyítása a felszíni interpretáció keretein belül szükségtelen, hiszen itt még nézeteltérés sem merülhet fel az értelmező és a beszélő vagy a cselekvő között: az értelmező úgy értelmezi a beszélőt, ahogy az önmagát értelmezi vagy értelmezné, ha értelmezési képességük összemérhető lenne. Lehetséges ugyan a nézeteltérés a beszélő két értelmezője között, de a beszélő vagy cselekvő önértelmezése a felszíni interpretációban perdöntő.

A beszélő vagy cselekvő önértelmezését mellőzzük azonban, ha összeegyeztethet-

len azzal, amit tudni vélünk. A másik meggyőződéseit és kívánságait mindaddig a szavai fényében értettük meg, szavait pedig a neki tulajdonított meggyőzések és kívánságok segítségével értelmeztük. Értelmezéseink azon alapultak, amit tudni vélünk, és mindenkitől egyetértést vártunk, aki ismeri a körülményeket és értelmes. Amióta azonban a másik önértelmezését elfogadhatatlannak találtuk, értelmezéseink nem támaszthatnak igényt ilyen általános érvényűsége. A másik önértelmezésének mellőzésével megfogalmazott értelmezéseink vitathatóvá váltak. Kizártuk a másikat azok köréből, akiknek egyetértésére mindaddig számítottunk. Kizárásával megmutatkozott a mély interpretáció kritikai éle – és aggályos volta: nem tartjuk a beszélő vagy cselekvő önértelmezését mérvadónak, mert jobban érteni véljük szavait és tetteit, mint ahogy ő saját magát érti.

A felszíni interpretációban az önértelmezés öröklődött; a mély interpretációban viszont az értelmező saját magát tartja illetékesnek arra, hogy értelmezze a beszélő vagy cselekvő szavait vagy tetteit. Miután az értelmező olyasmit vindikál magának, amire nem jogosult, eljárása elmarasztalható: erőszakot követ el a másik ellen, amikor magát tartja illetékesnek olyasmiben, ami a másik illetékességi körébe tartozik. Az értelmező hagyományosan azt szokta válaszolni erre, hogy (i) az eljárás a másik érdekét szolgálja, továbbá, hogy (ii) az eljárás megfelel annak, ami minden értelmezés kritikai feltétele.

Az értelmezés kritikai feltétele tulajdonképpen egy vaskos közhely: minden racionális ember az igazat keresi és a jót akarja. Említést sem érdemel ez a közhely a felszíni interpretációban. A mély interpretációban azonban ez a közhely alapozza meg az értelmező védekezését az erőszak vádjá ellen. Az értelmező kénytelen ugyan elismerni, hogy megvonta a beszélőtől vagy cselekvőtől az illetékességet arra, hogy a szavait vagy tetteit értelmezze, s ezzel megvonta tőle a neki mint minden egyénnek kijáró tiszteletet, ám ezt csak azért tette, hogy a másokban az emberiség közös törekvését tisztelhesse, azaz feltételezhesse róla, hogy ő is az igazat keresi és a jót akarja. Három lehetőséggel kell számolnunk. (i) Előbb-utóbb az a személy, akire most ráerőszakolták a mély értelmezést, maga is úgy fogja érteni a saját szavait és tetteit, ahogy az értelmezője. Ha ez bekövetkezik, akkor felszíni interpretációvá válik az, ami eddig mély interpretációnak látszott. Ám ha ez nem következik be, akkor (ii) tévedésnek és erőszaknak fog minősülni az, ami eddig mély interpretációnak látszott, vagy (iii) a mély interpretáció eldönthetetlen vita tárgyává válik.

A mély interpretációs elméletek megítélésében is megkülönböztethetünk három hasonló lehetőséget. A sikeres mély interpretációs elméleteket felszíni interpretációs elméleteknek tekintjük; a teljesen sikertelen elméleteket az elavult, meghaladott és visszás elméletek közé soroljuk; végül pedig azok a mély interpretációs elméletek, amelyek nem illeszthetők az első két kategóriába, eldönthetetlen és végtelen vita tárgyává válnak.

6. A mély interpretáció bőbeszédűsége

A sikeres mély interpretációs elméletek fölöslegessé válnak: a sikeres mély interpretációkat elfogadjuk felszíni interpretációnak. Ameddig tehát egy mély interpretációs elmélet nem válik fölöslegessé, addig vitatható, és – legalábbis egyelőre – nem sikeres, mint ahogy maga a mély interpretáció sem sikeres, ameddig nem fogadjuk el felszíni interpretációnak. Ebben rejlik a mély interpretációs elméletek bőbeszédűségének titka. Az értelmező nem hajlandó beismerni, hogy nem érte el a célját: nem tudott meggyőzni minden értelmes és a körülményeket ismerő embert az értelmezéséről. Azzal

azonban, hogy tovább folytatja a beszédet, csak elodázza a pillanatot, amikor ki kell mondania, hogy értelmezése sikertelen. A bőbeszédűség elrejtja a mély interpretáció híveinek zavarát: egy nagyon elvont és minden embert érintő közhely nevében magukat tekintették illetékesnek arra, ami a beszélő vagy cselekvő illetékességi körébe tartozik, nevezetesen, hogy a saját szavait és tetteit értelmezze. A sikertelenség erőszakossággal párosul, és a mély interpretáció híve mindkettőt csak bőbeszédűséggel tudja elrejtetni. Az sem titok, miért vagyunk hajlandók végighallgatni akár a leggátlástalanabb mély interpretációs bőbeszédűséget: befogadására gyermekkori némaságunk nagyon is jól előkészített bennünket.

Eldönthetetlen mély interpretációs vitákban azonban a bőbeszédűségnek ártatlan oka van. A vallással vagy filozófiával kapcsolatos nézeteltérések megvitatása jó példát nyújt erre. Ezeknek a vitáknak közös ismertetőjegye, hogy a későbbi kor tapasztalatának vagy a történelmi szempontból hozott ítéletnek nincs perdöntő jelentősége. A történettudomány utólag megállapíthatja, hogy a politikusok felelősek egy háború kitöréséért, a vallással vagy a filozófiával kapcsolatos viták azonban eldönthetetlenek, nincs végső fórum, amely lezárná őket. Ezekben a vitákban a résztvevők mindig ugyanazokra a tényekre hivatkoznak, és mindig újra megfogalmazzák a már évszázadok óta ismert érveket. Az ilyen viták ráadásul sok új eredménnyel sem kecsegtetnek: a lehetséges álláspontok legtöbbször – a vallásosság és a vallástalanság számtalan finom árnyalatát – már ókori őseink is ismerték. A filozófiában ilyen a realizmus-nominalizmus vita: a két álláspont mai hívei már a görög filozófiában is felfedezhetik nézeteiket.

Az ilyen vitákat – mivel eredménytelenek – igyekszünk elkerülni. Ám ha filozofálni akarunk, nem tudjuk mindig elkerülni őket. Ha pedig részt veszünk bennük, akkor nem mondhatjuk, hogy akik nem osztják véleményünket, azok vagy nem ismerik a körülményeket, vagy nem értelmesek. Ilyen viták ugyanis csak a mély interpretáció keretein belül merülnek fel. Márpedig itt a véleményeink – még ha teljesen szilárdan meg vagyunk is győződve megalapozottságukról – nem jogosítanak fel bennünket arra, hogy hibáztassuk azokat, akik más véleményen vannak.

Ha beszállunk a vitába, érvelnünk kell. Az érvelés folyamán azonban ellentétes követelményeknek kell eleget tennünk. A cél az, hogy minden értelmes embert meggyőzzünk nézeteinkről: érveinkkel tehát általános egyetértést akarunk elérni. Ugyanakkor eleget kell tennünk a tolerancia követelményeinek is: nem hibáztathatjuk azokat, akikkel nem sikerül egyetértésre jutnunk, nem állíthatjuk róluk, hogy fogyatékos belátással rendelkeznek. Az eldönthetetlen mély interpretációs vitákban ritkán tudunk e két követelménynek egyaránt eleget tenni. A szakmabeli filozófusok igyekeznek ugyan kiutat találni a dilemmából, de – mint látni fogjuk – nem sok sikerrel.

Aki döntése igazságáról meg akarja győzni hallgatóságát, az gyakran gyanakszik azokra, akik más döntésre jutottak. A szakmán kívülieknek hihetetlennek fog tűnni, de az intolerancia legalább olyan elterjedt a mai filozófiában, mint a hagyományos teológiában. Az *odium philosophicum* felváltotta az egykori *odium theologicum*-ot. Az eltérő vélemény még a legelvontabb filozófiai tétel esetében is lenézéshez és gyűlölködéshez vezethet. Aki pedig toleráns, azt könnyen meggyanúsítják, hogy még saját meggyőződéseit sem értékeli! De nem mindenki törekszik arra, hogy a döntése igazságáról győzze meg a hallgatóságát. Vannak, akik csak álláspontjuk plauzibilitásáról akarnak mindenkit meggyőzni. Úgy tűnik, mintha ez inkább összeegyeztethető lenne a toleranciával, mint az álláspont igazságának bizonyítása. Olyan eldönthetetlen vitákban azonban, ahol minden résztvevő csak az álláspontja plauzibilitásáról akarja hallgató-

ságát meggyőzni – a vallás körüli viták megint jó példával szolgálnak –, a vitapartner döntése nem lesz plauzibilis, és emiatt az *odium philosophicum* éppúgy felmerül, mint az első esetben.

7. Az eldönthetlenség problémája

Többször utaltam már rá, hogy az olvasó jó társaságban van, ha nem ért egyet interpretációs döntéseimmel; ezzel igyekeztem megfelelni a tolerancia követelményének. A tolerancia azonban azt nem követeli, hogy meg is könnyítsem a vitapartnerem dolgát, ezért most megpróbálom interpretációs döntéseim igazságát megvédeni. Egy előzetes megjegyzés után válaszatot egyes szám első személyben fogom megfogalmazni.

Bár a gyakorlatban ennek nem mindig van jelentősége, elvben ugyanazt az eseményt mindig legalább kétféleképpen lehet megérteni. Például azért, mert az értelmezők ellentétes beállítottsággal vagy várakozással közelednek ugyanahhoz a problémához. A pesszimista ugyanazt az üveget félig üresnek, az optimista pedig félig telinek látja. A vallásos ember másképpen olvassa a BIBLIÁ-t, mint a vallástalan. A vallásos értelmezők évezredek óta arra a kérdésre keresnek választ, hogy mi volt Mózes bűne, melynek megtorlásaként az úton, egy szálláson elébe állt az Úr, és meg akarta ölni. (Vö. MÓZES 2. KÖNYVE, 4:24.) Valószínűleg Bertrand Russell volt a BIBLIA első olvasója, aki inkább azon töprengett, hogy mifajta isten az, aki első prófétájának életére akart törni egy útszéli szálláson.

A következő példa azonban már arra utal, hogy az értelmező döntését nem mindig tudjuk beállítottságával vagy várakozásával indokolni. A rendfenntartással megbízott katona észrevesz egy tizenkétéves-forma gyereket a felkelők között, aki gépfegyverével a szemben állókra céloz. A katona habozik – mint később mondta: „Képtelen voltam egy gyerekre lőni, még akkor sem, ha gépfegyvert láttam a kezében!” –, a gyerek viszont nem habozik, lő, és a szemben állók egy részét súlyosan megsebesíti, néhányukat pedig megöli. Nem tudom, mit tettem volna a katona helyében, de remélem – nagyon is remélem –, lesznek olyanok, akik igazat adnak neki, és olyanok is lesznek, akik hibáztatják.

Ilyen helyzetben a döntés pillanatában nem lehet érvelni. A parancsnoka később hibáztatta a katonát. (Az események után persze már könnyű volt őt hibáztatni.) Aki jól ismeri a szereplőket, az talán még ezt a példát is vissza tudja vezetni a katona, illetve a parancsnoka eltérő beállítottságára és várakozására. Itt azonban valami másról is szó van, és ez talán fontosabb: arról, hogyan látta, hogyan értette vagy értelmezte a katona, illetve a parancsnoka ugyanazt a helyzetet. A katona döntése pillanatában egy gyereket látott. A parancsnoka viszont azt állította, hogy ha ő a katona helyében lett volna, akkor nemcsak az események után, hanem már a döntés pillanatában is egy ön- és közveszélyes gonosztevőt látott volna, akit ártalmatlanná kell tenni. Tegyük fel, hogy az egyikkel – tehát vagy a katonával, vagy a parancsnokával – egyetérttek. Akivel egyetérttek, azt megértem – de értem egyáltalán azt, akivel nem értek egyet? Persze értem, hogy a másik egy gonosztevőt lát, ahol én egy gyereket látok (vagy fordítva), de vajon értem-e azt, miért lát ő egy gonosztevőt, amikor én egy gyereket látok (vagy fordítva)? Korrekt beszámolót tudok adni arról, hogy a másik mit lát (mást lát), de vajon értem-e, miért lát ő mást, mint amit én látok? Nem értem, és ameddig nincs egyetértés közöttünk, nem is fogom megérteni.

Saját döntésemet persze megalapozottabbnak tartom, mint az ellenkező döntést. Ha az olvasó egyetért velem, akkor a további érvelés fölösleges. Ám ha az olvasó nem

ért velem egyet, akkor mi értelme lenne az érvelésnek? Az egyikünk gyereket, a másikat pedig gonosztevőt lát; a vita egyetlen tárgya éppen az, amit másképpen látunk, másképpen értünk.

Már az óvodában tudtuk, hogy amikor egyetértünk egymással, akkor a másik azt mondja, amit én az ő helyében mondanék. Értjük azonban egymást, amikor nem értünk egyet? Tudom persze, hogy a másik most nem azt mondja, amit én az ő helyében mondanék, de arra a kérdésre nem tudok választ adni, hogy miért nem azt mondja, amit én mondanék. Eldönthetetlen vitákban erre a kérdésre nem tudunk válaszolni. Ha jól ismerjük a másikat, akkor megindokolhatjuk eltérő véleményét a beállítottságával vagy a várakozásával. Ez azonban annyit jelent, hogy be kell ismernünk érvelésünk kudarcát. Véleményeinket és döntéseinket a filozófia keretein belül akartuk megalapozni, ezért alátámasztásukra észérveket próbáltunk fölhozni. Abból indultunk ki, amit – szerintünk – minden értelmes és a körülményeket ismerő ember gondol. Most viszont mintha a másik pszichológiája erősebbnek bizonyulna a mi filozófiánknál! Érveink függetlenek voltak az emberek beállítottságától és várakozásától, most pedig tudomásul kell vennünk, hogy a másik éppen pszichológiai okoknál fogva nem tudja érvelésünk igazát belátni. A másik pszichológiája legyőzte a mi filozófiánkat. Botrány!

Mit mondhatunk ilyen helyzetben? Mondhatjuk, hogy a másik hazudik vagy téved. Ám a tévedés itt már nem ártatlan hibának számít, hanem olyasminek, amire a másikatnak nincs joga. Ám mivel a vitapartnerek ugyanazon tények ismeretében jutottak más következtetésre, azt is mondhatjuk, hogy aki téved, az öncsalás áldozata. A szakmabeliek ilyesmit akkor szoktak mondani, ha az *odium philosophicum* beszél belőlük. Mondhatjuk azonban azt is, hogy amikor nem értünk egyet, akkor voltaképpen nem értjük a másikat.

Az eldönthetetlen vita résztvevői – akár véleményük igazságát, akár csupán plauzibilitását akarják bizonyítani – az elért eredményt a felszíni interpretáció keretein belül igyekeznek érvényre juttatni. Mindkét vitapartner azt várja, hogy minden értelmes és a körülményeket ismerő ember egyetértson vele. Kritikusuk azonban bizonyítani tudja, hogy egyikük – vagy mind a kettő – elfogadott egy rejtett premisszát. Ha ez a premissza nem lenne rejtett, akkor ő is belátná, hogy nem tarthat igényt mindenki egyetértésére. Vagyis: tudomásul kellene vennie, hogy maga mögött hagyta a felszíni interpretációt, és a mély interpretáció területén érvel. A kritikus nem hibáztathatja azt a vitapartneret, aki nem tudatosítja, hogy rejtett premisszából indult ki. Akár a festőművész, aki csak festményének tárgyát látja, de nem (mindig) tudja, hogyan látja (tehát saját stílusáról kevesebbet tud, mint a kritikus vagy a későbbi művészettörténész), a filozófus is csak a vita tárgyát látja, de nem (mindig) tudja, hogyan látja (tehát saját gondolkodási stílusának rejtett premisszáiról kevesebbet tud, mint a kritikus vagy a későbbi filozófiatörténész). A dekonstrukció hívei sok zagyvaságért felelősek, de egyben igazuk van: a rejtett kiindulási tételek aláaknázzák a következtetéseket. Ha a filozófusnak sikerülne az eldönthetetlen és végtelen vitákban tudomásul vennie saját rejtett premisszáit, és vitára bocsátaná őket, akkor talán egyaránt eleget tudna tenni a tolerancia és az érvelés ellentétes követelményeinek. Érvelése csak egyetértésre hivatkozna, akik kiindulási tételeivel valóban egyetértenek. Érve tehát csak a mély interpretáció területén lenne érvényesíthető, a tolerancia pedig a kívülállókra vonatkozna: azokra, akik kiindulási tételeivel nem értenek egyet. Ez persze nem vinne közelebb az eldönthetetlen viták megoldásához – láttuk, hogy ahol a vita egyet-

len tárgya az, amit másképpen értünk, ott nincs remény a megoldásra –, de legalább elhalasztaná az *odium philosophicum* megnyilvánulását. (Amint a legközelebbi fordulóban látni fogjuk, csak elhalasztani lehet, elkerülni nem.)

Az eldönthetetlen vitákban persze az is megtörténhet, hogy egy vitapartner ellenfele táborában keres menedéket: a teológus elveszíti a hitét, az ateista hívővé válik. Akivel ez megtörténik, az általában nem érvelésre vezeti vissza véleménye megváltozását. Inkább valami olyasmit mond, hogy „akkor más ember voltam, mint aki most vagyok”. Ez ugyan kitérő válasz, de tanulságos. Az eldönthetetlen vitákban még akkor sem érti az ember, hogy a másik miért fogadta el eltérő véleményét vagy döntését, ha az, akit másiknak nevez, azonos azzal, aki ő volt. Néha talán föl tud sorolni egy-két indokot, de mindig csak arra, hogy őt a konkrét esetben mi készítette véleményének vagy döntésének megváltoztatására. Ilyenkor azonban minden általánosítás nagyon problematikus.

8. A mély interpretáció rejtett követelménye

Ahogy továbbadjuk azokat a felszíni értelmezéseket, amelyeket elfogadunk, ugyanúgy továbbadjuk az általunk elfogadott mély értelmezéseket is. Ám amikor egy mély értelmezést kell megvédenünk, akkor – mint láttuk – részben ellentétes követelményeknek kell eleget tennünk. A követelmények részletes listája a körülményektől és az értelmezés céljától függ. Elvárjuk például az értelmezőtől, hogy (i) érvekkel alapozza meg értelmezését a másik szavairól vagy tetteiről; (ii) bizonyítsa, hogy értelmezése a legjobb az általa ismertek közül; (iii) jobban ismerje azokat, akiket értelmez, mint ahogy ők önmagukat ismerik; (iv) megvédje értelmezését az erőszak vádjával szemben; (v) elismerje, hogy más értelmező is előléphet azzal az igénnyel, hogy az általa adott eltérő értelmezés jobb, mint az ismert többi.

Az értelmező a körülményektől függően más követelményeket is fölvehet a listára, illetve másokkal helyettesítheti az ott szereplőket. A második pontnak azonban mindenképpen szerepelnie kell a listán: ez minden értelmezés normatív követelménye. Az első és az utolsó pontot az értelmezők túlnyomó többsége kívánatosnak tartja, holott azok ellentétesek egymással. Az első pont szerint érvelnünk kell, az érvelés pedig megköveteli, hogy minden értelmes embert legalább igyekezzünk meggyőzni. Az utolsó pont szerint azonban több értelmezés is előléphet ugyanazzal az igénnyel, amellyel a mi értelmezésünk. Ha tehát nem sikerül minden értelmes embert meggyőznünk, akkor vagy arra kell következtetnünk, hogy akit nem sikerült meggyőznünk, az nem értelmes – és ez megint csak az *odium philosophicum* megnyilvánulása –, vagy pedig arra, hogy a legjobb érveink is csak a megtérteket tudják meggyőzni, ám sikertelenül próbálják meggyőzni a nem megtérteket. De miért érveljünk, ha csak azokat tudjuk meggyőzni, akik amúgy is egyetértenek velünk, és biztosan sikertelenek vagyunk, ha azokkal próbálkozunk, akik nem értenek egyet velünk? Ameddig csak az érvelés és a tolerancia követelményének akartunk egyszerre megfelelni, addig ez még áthidalhatónak látszott. Most azonban annak tudatában akarunk az érvelés követelményének megfelelni, hogy bármikor előléphetnek eltérő értelmezések, márpedig minden értelmező a saját értelmezését igyekszik az általa ismertek közül a legjobbnak feltüntetni. Ezeknek az ellentétes követelményeknek már lehetetlen megfelelni.

A mély értelmezőt minden fordulatnál kudarc várja. Előre látható, hogy tevékenysége gyakran – az eldönthetetlen vitákban pedig mindig – sikertelen lesz. Ellentétes követelményeknek kell megfelelnie, és az, akit értelmez, bármikor megvonhatja bi-

zalmát az értelmezésétől, őt meg erőszakkal vádolhatja. Tevékenységét csak a megértétek körében tudja kifejtetni, ami pedig a kívülállókat illeti, még az sem biztos, hogy egyáltalán megértik. Miért érdemes ilyen tevékenységgel egyáltalán foglalkozni? Van-e egyáltalán értelme ennek a tevékenységnek? Van, de ahhoz, hogy ezt belássuk, figyelembe kell vennünk a mély interpretációnak egy további követelményét, amely csak azért látszik rejtettnek, mert nem szoktuk komolyan venni. Minden mély értelmezés azt a követelményt fogalmazza meg azzal szemben, akit értelmez, hogy „Változtasd meg az életedet!”.

9. A beszédzárlati verziók a követelmény fényében

Marx, Nietzsche és Freud nemcsak szókincsünket gyarapították, és nemcsak használati utasítást adtak arra, hogyan lehet a mély interpretáció segítségével az öncsalásról beszélni – ez még nem magyarázná a hatásukat –, hanem arra is felszólítottak bennünket, hogy változtassuk meg az életünket. Ennek fényében eltöpreng minden tévedésünk. Akik vakfoltjukra, régimódi gondolkodásukra és túlhaladott álláspontjukra utalnak, azok nem veszik komolyan a követelményt. Az epigonoknál azonban – és most elsősorban a dekonstrukció híveiről beszélek – még a kis tévedések is megbocsáthatatlanok, mert követelményeik silányak és mindennapiak. Döntésünktől függ, melyik mély interpretációs elméletet fogadjuk el, és mennyire vesszük komolyan az általa támasztott követelményt. Lesznek olyan elméletek is, amelyeket követelményükkel együtt elutasítunk. Hasonlítsuk most össze a mély interpretáció követelményét a beszédzárlati verziókkal. A két beszédzárlati verzió így hangzott:

(1) „Ha felnőtt leszel, akkor ezt úgy fogod érteni, ahogy én!” és

(2) „Akkor leszel felnőtt, ha ezt úgy fogod érteni, ahogy én!”

Ennek megfelelően a követelményt is két verzióban fogalmazhatjuk meg:

(1a) „Változtasd meg életedet! – ha megváltoztatod életedet, akkor ezt úgy fogod érteni, ahogy én”, és

(2a) „Változtasd meg életedet! – akkor fogod megváltoztatni az életedet, ha ezt úgy fogod érteni, ahogy én.”

Az első beszédzárlati verziót dogmatikusabbnak ítélem, mint a másodikat. A követelmény két verzióját azonban nem tudom megkülönböztetni. Ha egy mély interpretációs elméletet elfogadnék, és annak követelményét komolyan venném, akkor mindkét verziót elfogadnám, és egyiket sem találnám visszásnak. Ám ha nem tudnám az elméletet elfogadni és a követelményét komolyan venni, akkor mindkét verziót elutasítanám. Miért van ez így?

Ha elhagyjuk a felszólítást („Változtasd meg életedet!”) a követelmény két verziójában, akkor ezt a két verziót ugyanúgy értjük, mint a beszédzárlat két verzióját – az egyik dogmatikusabbnak fog hangzani, a másik kevésbé. Ám ha a felszólítást elfogadjuk, akkor a követelményt komolyan vesszük mindkét megfogalmazásban; ellenkező esetben egyiket sem fogadjuk el. Ameddig az értelmező a mély értelmezéséről igyekszik meggyőzni bennünket, addig a követelmény megvitatása háttérbe szorulhat. Az érvelés folytatása érdekében az értelmező elhalaszthatja a követelmény megvitatását. Akit az értelmező meg akar győzni, az megfontolhatja a mély értelmezést és a vele járó következményeket, mielőtt eldöntené, hogy elfogadja vagy elutasítja őket: a döntése meghozataláig ő is mellőzheti a követelmény megvitatását.

Amint említettem, a beszédzárlat két verziója csak a mély interpretációban végez kritikai munkát. Itt viszont eredménytelen lenne, ha a mély értelmezés követelmé-

nyével együtt lépne elő. Hatástalan lenne például a pszichoanalitikus sürgetése: „Változtassa meg az életét! Ha (megváltoztatná, és) megszabadulna neurózisától, akkor a történeteket úgy értené, ahogy én!” Ha páciense nem igyekezne életét megváltoztatni, akkor egyáltalán nem kérte volna a pszichoanalitikus segítségét. De nem azért fogadja el a követelményt, mert belátja, hogy a pszichoanalitikus érvelése és következtetései helyesek. A követelménnyel kapcsolatos döntése független attól, hogy miképpen ítéli meg a felhozott érveket és a levont következtetéseket. A beszédczárlat két verziója között nem is tudna különbséget tenni, ha a követelménnyel együtt hallaná őket. Hiszen ha sikerül is az életét megváltoztatnia, attól még könnyen lehetséges, hogy nem úgy fogja érteni a történeteket, mint a pszichoanalitikusa. A követelmény tehát akkor hatásosabb, ha legalább ideiglenesen a háttérbe szorul, és rejtett marad.

Akkor viszont mit értünk el vele, hogy felszínre hoztuk azt a követelményt, amely minden mély interpretációnak rejtett kiindulási tétele? Talán csak annyit, hogy ha az értelmező és az értelmezett egyaránt tisztában van a követelménnyel, akkor tisztességesebbé válhat a játszma. Az értelmező többé nem hivatkozhat arra, hogy mindenki egyetért vele, aki a körülményeket ismeri és értelmes, vagy hogy mindenkinek hozzá hasonlóan kell gondolkodnia, aki az igazat keresi és a jót akarja, hiszen olyasmit követel, amit csak az fogadhat, illetve utasíthat el, akinek címezték. Ő pedig – a címzett vagy az értelmezett – nem hivatkozhat többé arra, hogy visszaéltek a bizalmával, vagy erőszakot tettek rajta, hiszen egyes-egyedül rajta múltott, ha egy mély interpretáció versenyben maradt, és esélyes jelölt lett arra, hogy önértelmezésének tekintsék.

Rába György

A LÍRA LOGIKA

Előkaptam messze hordó tusátlan kibiztosítatlan puskámat
 elsütöttem alakatlan testetlen árnyéktalan célpontomra
 elejtettem a vérző zokszótlan láthatatlan vadat
 vállamra vetettem szellőktől csöpögő súlyos zsákmányomat
 fal nélküli ablaktalan otthonomba visszatérve
 szén és fa híján leheletemmel tüzet élesztettem
 az áttetsző porhanyós sültet anyagtalán tálra löktem
 bal kezemmel forgatva jobбомmal markolva a levegőt
 jóízűen falatoztam azt ami öt érzékkel föl nem érhető
 pukkadásig jóllaktam az éhen versenyt táogatók közt
 hosszan ejtőztem darabokban szanaszét heverő ágyamon
 s nyitott szemmel végigaludt álmomból ébredve
 készülődöm egyetlen naptárban sem jelölt próbatételemre
 most aztán hős vadásznak mesterlövésznek süvegelhetek